

רב-תרבותיות בישראל ושחיקת התמיכה ב'מדינת הרווחה'

אברהם דורון

מאז שנות השמונים והתשעים של המאה הקודמת מוסכם לחשוב שמדינת הרווחה בישראל נמצאת במשבר ושהתמיכה בה הולכת ונשחקת. משבר זה אף חרף בשנים האחרונות עקב הצמצומים והקיצוצים הנרחבים במערכות שירותי החינוך, הבריאות והביטחון הסוציאלי, שהן הגרעין המרכזי של מדינת הרווחה. שחיקת התמיכה במדינת הרווחה הישראלית מוסברת על-פי רוב במכלול של גורמים כלכליים, פוליטיים ודמוגרפיים. הגורמים הכלכליים הנזכרים בהקשר זה הם המיתון הנמשך בכלכלת ישראל מאז המחצית השנייה של שנות התשעים, היעדר צמיחה במשק, תהליכי הגלובליזציה, הגידול בשיעורי האבטלה ובעקבותיו העלייה התלולה במספר מקבלי גמלאות אבטלה והבטחת הכנסה, ועלותם הגבוהה של התשלומים למקבלי גמלאות אלה, שיצרה קשיים פיסקליים בניהול תקציב המדינה. מבחינה פוליטית מצוינים, מצד אחד, עלייתם ההגמונית בישראל של כוחות המזדהים עם תפיסת העולם הנאו-שמרנית והנאו-ליברלית, כוחות המצדדים בצמצום התערבותה של המדינה בבעיות המשק והחברה ומגלים עוינות כלפי מדינת הרווחה, ומצד שני – היחלשות כוחה והשפעתה של תנועת העבודה, ערעור כוחם של ההסתדרות ושל איגודי העובדים והיחלשותם של הארגונים החברתיים האחרים שתמכו באופן מסורתי במדינת הרווחה. הגורמים הדמוגרפיים הנזכרים בדרך-כלל הם הגידול באוכלוסיית הקשישים ובמספר המשפחות החד-הוריות, ריבוי של המשפחות מרובות הילדים בקרב קבוצות מוגדרות באוכלוסייה, ושינויים שהתחוללו במעמד האישה ובמבנה המקובל של דפוסי החיים המשפחתיים.

ואולם, ספק אם גורמים אלה בלבד די בהם להסביר את שחיקת התמיכה במדינת הרווחה בישראל. הכוונה במאמר זה היא להתמקד בגורם נוסף, שעד כה לא זכה לתשומת לב מספקת בדיונים בנושא זה, אף שגם הוא מהווה, באופן פרדוקסלי, מרכיב חשוב בשחיקת התמיכה במדינת הרווחה הישראלית. הדברים אמורים בפיצול החברה הישראלית לקבוצות לאומיות, עדתיות, דתיות ומעמדיות שונות, שכל אחת מהן מנסה להיאבק בנפרד למען שיפור רווחתה וקידום מעמדה בחברה הישראלית. עצם הפיצול הזה, הייחוד שכל קבוצה שואפת להעניק לטיעוניה ולמאבקה לשיפור רווחתה ולתמיכה בפלורליזם וברב-תרבותיות (multiculturalism) הנובעת ממנו, היה למרכיב חשוב בהיחלשות התמיכה במדינת הרווחה הכללית, האוניברסלית, הרואה לנגד עיניה את רווחת כלל אוכלוסייתה.

מוקדי הפיצול של החברה בישראל זכו לתיאורים ולניתוחים נרחבים בספרות הסוציולוגית הדנה בחברה הישראלית (ראו לדוגמה: פרס 1976; סבירסקי 1981; אייזנשטט, ליסק ונהון 1993; סמוחה 1993; ליסק 2000; שנהב 2003), ואין כוונה לשוב ולדון בהם כאן בפרוטרוט אלא רק להזכירם בקצרה לצורך הדיון במשמעותם ובמקומם בוויכוח בנושא מדינת הרווחה. הבולט שבגורמים שצוינו כמוקדי הפיצול של החברה הישראלית הוא הרקע הלאומי. הערבים, ובכללם מוסלמים, דרוזים, נוצרים ומיעוטים אחרים שאינם בני הלאום היהודי, מהווים כ-20% מכלל אוכלוסייתה של מדינת ישראל. קבוצת אוכלוסייה זו מובדלת מכלל האוכלוסייה לא רק על רקע לאומי אלא גם על רקע דתי, פוליטי, גאוגרפי, חברתי וכלכלי. מאז הקמת המדינה היא סבלה מהגבלות שונות ונדחקה לשולי ההסדרים המוסדיים והפוליטיים בכל הנוגע לחלוקת הכוח והמשאבים. בשל כך, במרבית תחומי החיים החברתיים והכלכליים במדינה היא עומדת כיום במקום נחות בהשוואה לאוכלוסייה היהודית (ג'רבי ולוי 2000). מעמדה המקופח של קבוצת אוכלוסייה זו נובע לא רק מהיותה מיעוט לאומי בחברה היהודית אלא גם מן הסכסוך הישראלי-פלסטיני המתמשך, שבמרוצת הזמן אף העצים את הניגודים שבין המיעוט הערבי לבין הרוב היהודי במדינה.

מוקד פיצול אחר המוכר היטב הוא המוקד העדתי, שהוא הקו המבדיל בין קבוצות שונות באוכלוסייה היהודית בישראל על-פי ארץ מוצאן. בהקשר הזה מדובר בעיקר על הקו המבדיל בין אלה שהם עצמם או הוריהם באו ארצה מארצות אירופה ובין אלה שהגיעו מארצות ערב, או על-פי הגדרה אחרת – בין אשכנזים לספרדים ומזרחים. אף שקשה לדבר על קולקטיב אחד והומוגני של אשכנזים או של מזרחים, בכל זאת הפכה ההבחנה הזאת לגורם בעל משמעות במבנה החברתי של ישראל ובעל חשיבות רבה בשית המתנהל בזירה הפוליטית. ההבדלים בין שני חלקי האוכלוסייה היהודית בישראל הם בעיקרם הבדלים בהגדרת הזהות (בקרב יוצאי ארצות המזרח נמשכת המגמה של שמירה על הזהות המזרחית, המתבטאת, למשל, בפעילותה של מפלגת ש"ס), והבדלים חברתיים וכלכליים הממשיכים להתקיים ביניהם. שכן, על אף השינויים והשיפורים שחלו במשך השנים במעמדן של קבוצות האוכלוסייה שמוצאן מארצות ערב, מקצתם של הפערים הכלכליים החברתיים עומדים בעינם וממשיכים לסמן את קווי הפרדה בינן לבין יוצאי ארצות אירופה (כהן 1998).

מוקד פיצול נוסף הוא המוקד הדתי ובמיוחד זה החרדי. האוכלוסייה הדתית-חרדית מהווה קבוצה מובחנת בתוך כלל האוכלוסייה של מדינת ישראל, קבוצה המתאפיינת בסגירותה היחסית וברצונה המופגן להתבדל מכלל החברה הישראלית בדרך התנהלותה הכלכלית ובדפוסי חייה. מה שמאפיין קבוצה זו הוא מעמדה המיוחד, שאפשר לה לרכוש לעצמה מידה רבה של כוח בזירה הפוליטית אף שמרביתה חיה במצוקה כלכלית. מדובר אפוא בקבוצת אוכלוסייה שהיא ברובה אוכלוסייה ענייה אך אינה מתאפיינת בתרבות עוני. מצבם הכלכלי הנחות של רבים בקרב קבוצה זו אינו מציב אותה בהכרח בעמדה של נחיתות חברתית ביחס לכלל האוכלוסייה, אך הופך אותה לאחד ממוקדי הפיצול המרכזיים של החברה הישראלית (ג'רבי ולוי 2000).

עוד מוקד פיצול בחברה הישראלית נקשר בעלייה הגדולה מברית-המועצות לשעבר.

מסוף שנות השמונים הגיעו ארצה בגל עלייה זה כמיליון אנשים. העולים מברית־המועצות מהווים כ־15% מן האוכלוסייה היהודית בארץ. מקצתם עדיין מצויים בשלבים שונים של קליטה כלכלית ותרבותית בחברה הישראלית, ולפיכך הם נתפסים בעיני החברה הישראלית ובעיני עצמם כקבוצה בעלת מאפיינים מיוחדים, המבדילים בינה לבין האוכלוסייה הוותיקה יותר. בעיות הקליטה הכלכלית בקבוצת אוכלוסייה זו הן מטבען זמניות וחולפות. ואולם, הנטייה הרווחת בקרב עולים אלה היא לשמור על מעמדם הנבדל בתחומי השפה והתרבות ובמידה מסוימת גם בתחום ההתארגנות הפוליטית. נטייה זו משמרת את מעמדם כעוד קבוצה נבדלת בפסיפס המפוצל של החברה הישראלית, לפחות למשך השנים הקרובות (הורוביץ 1996).

נוסף על מוקדי הפיצול שצוינו לעיל חשוב להזכיר את הייחודיות הנבדלת של קבוצת העולים מאתיופיה ושל קבוצות אחרות באוכלוסייה הישראלית, שייחודן מוביל אותן להתארגנות סקטוריאלית נפרדת, כמו קבוצת האימהות החד־הוריות, קבוצת הוקנים, הנכים, העניים וקבוצות אחרות, הטוענות כל אחת למעמד נבדל ודורשות התייחסות לבעיותיהן. היקפו הנרחב של השוני האתני, העדתי והדמוגרפי, כמפורט לעיל, מהווה בעצמו גורם המאיים על קיומה של מדינת הרווחה הכללית והאוניברסלית.

הגישה הרווחת בישראל בשנים האחרונות בכל הנוגע למוקדי הפיצול הקיימים בתוכה מעוגנת בתפיסה של פלורליזם חברתי ותרבותי או של רב־תרבותיות. הכוונה ב'פלורליזם' היא לחברה שבה אנשים המשתייכים לקבוצות לאומיות, אתניות, דתיות, חברתיות ופוליטיות שונות יכולים לפעול במידה רבה של אוטונומיה כדי לפתח את תרבותם המסורתית ואת האינטרסים המיוחדים שלהם במסגרת החברה הרחבה יותר (Wisconsin Research Center for Pluralism 2003). החוקרים הישראלים אבישי מרגלית ומשה הלברטל קובעים, למשל, כי 'כל בני אנוש יש להם זכות לתרבות, לא רק לתרבות כלשהי, אלא לתרבות שלהם עצמם' (Margalit and Halbertal 1994). לפי תפיסה זו, פלורליזם הוא תופעה רצויה הפועלת לטובת החברה שבה היא מתקיימת.

פלורליזם – או רב־תרבותיות – על־פי הדגם הזה כפי שהוא נתפס בישראל נוגע לקבוצות נבדלות באוכלוסייה המתקיימות בהווה והן מעין תופעת קבע שתמשיך להתקיים לאורך זמן. החברות בקבוצה משקפת גבולות של שיוכיות מורשת המקבעת את מקומו של הפרט בתוך הקבוצה האתנית או העדתית שלו (Hollinger 1995). סוג זה של אידאולוגיה פלורליסטית מניח שכל קבוצה שהיא בעלת אינטרסים נבדלים ומיוחדים חופשית להתארגן כדי להיאבק לקידום האינטרסים שלה, לתיקון מצבה ולהשגת ההטבות שהיא מעוניינת בהן מן המערכת החברתית־הפוליטית הכללית. תפיסת העולם הפלורליסטית גם מאמינה שמשטר דמוקרטי לפי טיבו מאפשר ומעודד התארגנויות של קבוצות נבדלות הטוענות לקיפוח או לאפליה, למשל, ושיש להן אינטרסים משותפים שהן רוצות לקדם (Roelofs 2003).

התפיסה הפלורליסטית שהתגבשה בישראל בשנות התשעים ובתחילת המאה הנוכחית עודדה במידה לא מעטה התארגנויות על יסוד הפיצול הקיים, כלומר על יסוד מוצא עדתי, לאום, דת, עלייה וותק בארץ (ליסק 2000, עמ' 51). התארגנויות מסוג זה מאפשרות

למשתתפיהן להפעיל לחץ על המערכת הממסדית – אם בדרך של יצירת דעת-קהל אוהדת לעניינם, אם בדרכי שדולה, השגת השפעה בזירה הפוליטית באמצעים אלקטורליים, יצירת קואליציות למען קידום תביעותיהם וכן הלאה. בדרך זו יכולות הקבוצות המאורגנות להשיג את המטרות שהציבו לעצמן או לפחות להגיע לפשרות המאפשרות להן להשיג חלק מדרישותיהן (Roelofs 2003).

ההנחה שביסוד תפיסה זו היא שכל קבוצה בעלת אינטרסים משותפים יכולה להתארגן, להקים לעצמה מנהיגות ולהיאבק למען קידום ענייניה. בתפיסת העולם הפלורליסטית יש אפוא אלמנט חזק של פיצול ואטומיזציה של החברה הכללית, שכן היא מטילה על כל קבוצה נפרדת את התפקיד הפרטני להיאבק למען עצמה ולמען האינטרסים שלה. בכך היא מותירה את גורמי הפיצול הקיימים במקומם ומתעלמת מן האינטרס הכללי, החורג מן האינטרס הפרטני של כל קבוצה נבדלת. היא גם מתעלמת מכך שלא כל קבוצה בעלת אינטרסים משותפים מסוגלת להתארגן ולייצג את עצמה. יתר-על-כן, היא מניחה שעצם ההתארגנות יש בכוחה להוביל למציאת מענה לתביעות הקבוצה הספציפית. ואולם, המציאות מוכיחה שלא כל התארגנות כשהיא לעצמה יכולה להבטיח פתרון חיובי כזה. לדוגמה, התארגנות של קבוצת האימהות החד-הוריות לאחרונה בישראל אמנם העמידה אותן במרכז הזירה החברתית והתקשורתית, אך לא הובילה להשגת הכרעה לטובתן בעניין תביעותיהן.

בה בעת, מדיניות התומכת בסוג כזה של פלורליזם רב-תרבותי כרוכה בהכרח בערעור הסולידריות הכלל-לאומית ובקושי הולך וגדל בשמירה על קיומה של מדינת רווחה חזקה. המבנה הפלורליסטי של קבוצות נפרדות שכל אחת מהן פועלת באופן נבדל לקידום רווחתה יוצר ניגוד בין התמיכה באינטרסים המיוחדים של כל קבוצה ובין התמיכה במדינת הרווחה הכללית-האוניברסלית. אמנם לכאורה אין ניגוד רעיוני או סתירה בין נקיטת פעולות למען קידום הרווחה של כל קבוצה לעצמה ובין תמיכה במדינת הרווחה הכללית, האמורה לדאוג לרווחת כל אזרחיה; ואף-על-פי-כן נוצר ניגוד שהוא תוצאה של דינמיקה סוציולוגית בלתי-מכוונת. שכן, הפעולה הנפרדת מבליטה את חוסר האמון ההדדי השורר בין הקבוצות השונות, וחוסר האמון הזה הוא המניע אותן לפעול בנפרד. האמון ההדדי בין חלקים שונים של האוכלוסייה הוא מרכיב חיוני בכל צורה של ממשל, והפיצול הנוצר בשל התמיכה ברב-תרבותיות מקשה מאוד את השגתו של אמון כזה (Thompson Ford 2003). הפעילות הנפרדת של כל קבוצה נבדלת פוגעת בתחושת האמון ובסולידריות המשותפת והיא המביאה להתהוותם של ניגודים. בנסיבות אלה קשה מאוד לבנות קואליציות המסוגלות לתמוך במדינת הרווחה הכללית ומוכנות לפעול יחד למען חיוקה וקידומה.

בנטינג וקימליקה (Banting & Kymlicka 2003) מציינים שלושה גורמים במבנה חברתי פלורליסטי רב-תרבותי העשויים להביא לשחיקת התמיכה במדינת הרווחה הכללית: גורם עומס היתר או הצפיפות (The crowding out effect); גורם השחיקה (The corroding effect); וגורם ההטעיה (The misdiagnosis effect).

גורם עומס היתר

עידוד הפלורליזם והתמיכה בו מחלישים את הקואליציות הפרו־חלוקתיות התומכות במדינת הרווחה בכך שהם מובילים להסטת זמן, מאמץ, מרץ, כסף ומשאבים אחרים מן הפעילות למען מדינת הרווחה הכללית ולמען המאמץ החלוקתי שלה אל הפעילות הפרטיקולריסטית של קבוצות שונות באוכלוסייה. אנשים וקבוצות שיכלו לפעול למען שמירה על מדינת הרווחה הכללית, קידומה וקידום המאמץ החלוקתי שלה, או שיכלו להגן על מדינת הרווחה הכללית מפני הכוחות המתנגדים לה והפועלים לצמצומה מפנים את עיקר מרצם לעיסוק בסוגיות של תרבות וזהות שבהן טרודה קבוצתם ובבעיותיהם החברתיות הפרטיקולריות. בשל כך נוצרים עומס יתר או צפיפות במכלול עיסוקיהן של הקבוצות הנבדלות, ואלה גורמים בהכרח למרגינליזציה (דחיקה לשוליים) של נושאי מדינת הרווחה הכללית. טיעון זה בדבר עומס יתר אינו חדש. בשמאל הפוליטי, למשל, השתמשו בו בעבר כדי לבקר קבוצות שהתארגנו על רקע סוגיות כמו שימור והגנת הסביבה, זכויות של הומוסקסואלים וכדומה. הטענה היתה שגיוס פוליטי סביב סוגיות מיוחדות אלה גורם לצפיפות יתר בתחום הפעילות הפוליטית ומביא להיחלשות הכוחות שיכולים להיאבק בבעיות של מצוקה כלכלית ואי־שוויון או לפעול לשיפור המנגנונים החלוקתיים של מדינת הרווחה. ואולם, נשאלת השאלה עד כמה טיעון זה תקף, שכן לא ברור אם גיוס פוליטי למען קידום סוגיות מיוחדות כמו שימור הסביבה דומה לגיוס על רקע בעיות של השתייכות אתנית או תרבותית, ואם הוא אכן מביא לעומס יתר המצמצם את האפשרויות לפעול גם בתחומי הרווחה.

גורם השחיקה

התמיכה בפלורליזם וברב־תרבותיות מדגישה לפי מהותה את השוני בין אנשים ובין קבוצות שונות באוכלוסייה. עצם הדגשת השוני יש בו כדי לפגוע ביחסי האמון ההדדי ובתחושת הסולידריות בין אנשים. תחושת הסולידריות היא הבסיס לתמיכה העממית במדינת הרווחה, האמורה לשמש כלי מרכזי לאינטגרציה חברתית. פגיעה בבסיס זה של אמון הדדי מחלישה אפוא את התמיכה העממית במדינת הרווחה וביסודות החלוקתיים שלה. בעבר זכתה מדינת הרווחה לתמיכה בשל נכונותם של האזרחים לשאת בנטל מימונה ולאפשר לה לסייע לקבוצות האוכלוסייה החלשות והמקופחות. הם נכונו לכך משום שראו עצמם קשורים לאוכלוסייה המקופחת בזהות משותפת ובגורל משותף, ותחושה זו של שותפות קבעה במידה רבה את הנכונות לספק את הגיבוי שהיה נחוץ כדי להקים ולקיים את מדינת הרווחה ואת המנגנוניה החלוקתיים. לעומת זאת, פלורליזם חברתי ותרבותי נוטה להבליט את השוני בין אנשים ובין קבוצות שונות באוכלוסייה. הבלטת השוני מובילה להתפתחות תחושות של ניכור ושל זרות בין הקבוצות השונות. תחושות אלה והתפיסה המתחזקת בממסד

ולפיה הקבוצות הנבדלות הן למעשה 'לא משלנו' נוטות לשתק את תחושת ההשתייכות והשותפות ואת המוכנות לתמוך במנגנונים החלוקתיים של מדינת הרווחה, המגישים סיוע לקבוצות ולאנשים המדגישים את אופיים הנבדל והנפרד.

לדוגמה, בשנות הארבעים והחמישים, בימיה המוקדמים של מדינת הרווחה בבריטניה, האמינו האזרחים כי הם משלמים בעד שירותיה של מדינת הרווחה כדי לסייע לאנשים הקרובים להם בזהותם. עם היעלמות המבנה ההומוגני של האוכלוסייה הבריטית והעמקת השוני וההבדלים בין קבוצות אוכלוסייה שונות, טוענים וולף וקלאוסן (Wolfe and Klausen), התמעטה גם הנכונות להשתתף בחלוקת הנטל עם הקבוצות החלשות וגברה ההתנגדות לשאת בנטל המיסוי הנובע מכך (Wolfe and Klausen 2000, p. 28). גם בוטומור (Bottomore) מעלה טיעון דומה. לדבריו, בעבר היתה בריטניה בנויה מחברה הומוגנית פחות או יותר. ההגירה המסיבית אליה בתקופה שלאחר המלחמה שינתה את פני החברה הבריטית. ההבדלים האתניים והתרבותיים שהתהוו בעקבות ההגירה השפיעו השפעה מכרעת על מעמדן החברתי של האזרחות ושל הזכויות (ובכללן זכויות הרווחה) הנובעות ממנה, כפי שהגדירן בזמנו הסוציולוג מרשל (T. H. Marshall) במסה הקלאסית שלו על אזרחות וזכויות חברתיות (Marshall and Bottomore 1992, pp. 65-67).

גורם ההטעיה

מיקוד ההתעניינות בהבדלים אתניים ותרבותיים מביא לדחיקתן לשוליים של הבעיות החשובות, ולמעשה להתעלמות ממצוקותיהן הקונקרטיות של קבוצות אוכלוסייה הנתפסות כשונות, כמו האוכלוסייה ממוצא מזרחי או האוכלוסייה הערבית בישראל. לפי טיעון זה הבעיה אינה חוסר ההכרה בשונותן ובנבדלותן של קבוצות אלה או העובדה שאין מבינים אותן, אלא חוסר ההתייחסות לבעיות האמיתיות שעליהן להתמודד עמן. עקב כך נוצר מסך של הטעיה, המסיט את הדיון החברתי והפוליטי ממצוקותיהן האמיתיות אל תחום אחר, שהעיסוק בו לא תמיד מסייע להן להתמודד עם בעיותיהן.

מיקוד ההתעניינות בהבדלים אתניים או תרבותיים מסיט את הדיון גם מבעיות המצוקה שהן ברובן פועל יוצא של החלוקה המעמדית הקיימת ושל הפערים בחלוקת ההכנסות והמשאבים האחרים הנובעים ממנה. הבעיות הקונקרטיות של קבוצות מקופחות או של כאלה הטוענות לקיפוח הן דחיקתן לשוליים מבחינה כלכלית ולא חוסר ההכרה בשוני התרבותי שלהן. ההתעלמות מן הגורם המעמדי מקשה מאוד ולעתים אף מונעת את יצירתן של קואליציות רב-קבוצתיות על בסיס אתני או עדתי לצורך מאבק לשיפור מצבם של אנשים במערכת הביטחון הסוציאלי, בשוק העבודה, במערכת החינוך וכדומה, שהן המערכות העיקריות המופעלות במסגרת מדינת הרווחה.

מבחינה פוליטית, מיקוד ההתעניינות בשוני האתני או העדתי, או למשל של מהגרים חדשים שזה מקרוב באו, מאפשר לעתים קרובות לפוליטיקאים או לממסד הכלכלי לנצל את

המציאות הפלורליסטית והרב־תרבותית הקיימת כדי להסביר באמצעותה את המצוקה הכלכלית שקבוצות נבדלות מוגדרות סובלות ממנה. הדגשת נושאים כמו אמונה דתית, מסורת תרבותית, רקע היסטורי או כל מאפיין אחר המייחד קבוצה בעלת אופי נפרד מאפשרת לפוליטיקאים להשתמש באורח מניפולטיבי במציאות הפלורליסטית. הפוליטיקאים מנסים להתעלם מענייני הרווחה ולהתמקד בנושאים של נבדלות ובדרך זו לזכות לאוון קשבת בקרב קבוצות אוכלוסייה המגדירות עצמן כבעלות זהות נפרדת. במקום לטפל בבעיות המצוקה של קבוצות אלה מעדיפים הפוליטיקאים להסיט, למשל, את הדיון מענייני מדיניות הרווחה המכוונת לטפל בבעיותיהן לנושאי דת או תרבות, ובמקרים רבים להפצת דעות ועמדות שיש בהן כדי להבליט את השוני ואת הניגודים בין הקבוצות. העיסוק באחר ובנושאי תרבות ייחודיים יש לו משמעות בקרב קבוצות אוכלוסייה נבדלות, ולפיכך יכול הפוליטיקאי לנצלן בקלות לצרכיו במסווה של הטפה לפלורליזם ולרב־תרבותיות.

הניסיון הישראלי

מבט על הניסיון הישראלי מלמד כי הזהות הנפרדת וההתארגנות הנפרדת של הקבוצות השונות בחברה הישראלית פוגעות במידה רבה בגיוס התמיכה במדינת הרווחה הכללית. הפיצול שנוצר על־פי הדגם של פלורליזם רב־תרבותי מוביל בדרך זו או אחרת להיווצרותם של גורמי השחיקה, עומס היתר וההטעיה שצוינו לעיל, ואלה פוגעים בתחושת הסולידריות המשותפת ופועלים לשחיקת התמיכה במדינת הרווחה הכללית והאוניברסלית, כפי שיפורט להלן.

הגיוס הפוליטי הנפרד של קבוצות באוכלוסייה הישראלית על רקע 'המזרחיות' נובע במידה רבה מיחסי אי־האמון והניכור השוררים בין קבוצות אלה לבין קבוצות האוכלוסייה שמוצאן אירופי או אשכנזי. גיוס נפרד זה יסודו בטיעון שהקבוצה האשכנזית הדומיננטית פעלה בעבר במכוון כדי להטמיע את המזרחים בתרבות הישראלית הכללית של התקופה בלא להתחשב בתרבותם המקורית ובוהותם העצמית. יתרה מזו, נטען כי הקבוצה האשכנזית הדומיננטית פעלה למניעת העצמתה של האוכלוסייה שמוצאה מזרחי, הביאה לניצולה הכלכלי, הדירה אותה מעמדות השפעה וכוח, פגעה בכבודה וביוקרתה והציבה אותה במקום נחות בסולם הריבוד של החברה הישראלית. גיוסן הפוליטי הנפרד של קבוצות באוכלוסייה המזרחית על הרקע הזה הוא גורם נכבד בערעור תחושת הסולידריות הכללית ובצמצום התמיכה במדינת הרווחה האוניברסלית.

כל זמן שתחושות אלה של ניכור ואי־אימון רווחות בקרב חלקים נכבדים של האוכלוסייה קשה מאוד להתעלם מהשפעתן על היבטים חשובים של חיי החברה הישראלית, ובהם מדיניות הרווחה. כאמור, עידוד הפלורליזם הרב־תרבותי נוטה לקבע עמדות אלה, לעתים אף בלא קשר למידת תוקפן במציאות. דוגמה לכך היא ההתנצלות שהפנה אהוד ברק כלפי קבוצות האוכלוסייה המזרחיות בשעה שעמד בראש מפלגת העבודה ובראש ממשלת ישראל. השאלה

היא אם הודאתו בפגיעה בקבוצות אלה והבעת הנכונות לפעול למניעתה ולחיסול תוצאותיה יכולות להפיג את תחושות הניכור ואי-האמון. אין חולקים על כך שחשוב מאוד שהחברה הישראלית תפעל למען חיזוק האמון והסולידריות בין האוכלוסייה שמוצאה מזרחי לבין יתר חלקי האוכלוסייה. ואולם, ספק אם הודאה כזאת די בה למנוע את המשך הפיצול ואת התארגנותם של חלקים באוכלוסייה המזרחית במסגרות נפרדות, פוליטיות או אחרות. נראה שההתארגנות הנפרדת תוסיף להתקיים בעתיד הנראה לעין לפי עצם ההגדרה של השייכות המורשת לקבוצה העדתית. מכל מקום, אין ספק שהפיצול הזה, המשאיר בידי קבוצות האוכלוסייה המזרחית סדר יום משלהן, פוגע באפשרויות לגבש סדר יום משותף ולפעול למען חיזוקה של מדינת הרווחה הכללית והאוניברסלית.

דוגמה אחרת של גורמי שחיקה ושל עומס יתר היא גיוסן הנפרד והתארגנותן הנפרדת של קבוצות העולים מברית-המועצות לשעבר. מהי השפעתה של עלייה (או הגירה) זו על מדינת הרווחה הישראלית ועל מדיניות הרווחה החלוקתית שלה? הטענה המושמעת בספרות הסוציולוגית היא שהגירה בהיקף נרחב לארץ כלשהי יש בכוחה לערער את הלגיטימיות הפוליטית של מדינת הרווחה. הגירה בקנה מידה גדול יכולה לערער את התפיסה ההיסטורית של תחושת ההשתייכות לקהילה המגדירה את אלה שהם חברים מוכרים ברשתות קיימות המעוגנות בזכויות ובחובות הדדיים, ולעומתם את ה'אחרים' או ה'זרים', שהמחויבות כלפיהם נראית פחותה. לטענת פרשנים רבים, נוכחותם ההולכת וגוברת של מהגרים, במיוחד כשאלה נבדלים מבחינה אתנית או אחרת, עשויה לשחוק את תחושת הסולידריות החברתית שמדינת הרווחה מבוססת עליה ולכן יש לה השפעה שלילית על תוכניות הרווחה הקיימות (Soroka et al., 2003, pp. 1-2).

סוג השיעונים המועלים בהקשר זה הוא שמהגרים חדשים נוטים להזדקק באופן בלתי-פרופורציונלי לסיועו של הציבור, לגמלאות ביטחון סוציאלי בכלל ולגמלאות הבטחת הכנסה בפרט. מחקרים שבדקו את העניין מראים שלפחות בטווח הקצר, מהגרים לארצות אירופה ולארצות-הברית תלויים בתוכניות הבטחת הכנסה יותר משתליות בהן קבוצות האוכלוסייה הוותיקה. תלות ניכרת זו בסיוע של הכלל עשויה לתרום להתעוררותן של תגובות-נגד שליליות, 'backlash', נגד תוכניות הרווחה האלה, כפי שאכן אירע במקומות שונים (ראו: Soroka et al. 2003, p. 3).

כך, לדוגמה, הגידול בשיעור מקבלי גמלאות הבטחת הכנסה בישראל בשנות התשעים ובשנים הראשונות של המאה ה-21 עורר תגובת-נגד שלילית חריפה מאוד וגרם לקיצוצים מפליגים ברמת הגמלאות שקבעה הממשלה. הנתונים מראים כי בשנים 1993-1996 נבע עיקר הגידול במספר מקבלי הבטחת הכנסה בישראל מהתוספות העולים למעגל הזכאים. משפחות העולים מהוות קצת יותר מ-40% מכלל המשפחות המקבלות גמלאות הבטחת הכנסה. לפי נתוני המוסד לביטוח לאומי, שיעור מקבלי גמלאות הבטחת הכנסה בקרב העולים גבוה יותר משיעורם בקרב הוותיקים בכל קבוצות הגיל בגילאי העבודה (מורגנשטיין ושמלצר 2000). אין להניח כי הגידול במספר מקבלי הבטחת הכנסה בקרב העולים הוא לבדו גרם לתגובת-הנגד השלילית שעוררה תוכנית זו, אבל גם אין לפסול את האפשרות שהגידול

התלול במספרם של תובעי גמלאות הבטחת הכנסה ומקבליהן, שגורם ניכר לו היה הגעתם של העולים החדשים, פגע במידת התמיכה הציבורית בתוכנית זו.

דוגמה נוספת לגורמי שחיקה ולעומס יתר קשורה באוכלוסייה הערבית. האוכלוסייה הערבית במדינת ישראל מתרכזת ברובה באזורים גאוגרפיים נפרדים ומהווה קבוצה לאומית משנית לצד האוכלוסייה היהודית. קבוצת מיעוט לאומית זו, המבוססת על קרבת דם, על מוצא אתני ועל דת, מצאה עצמה חיה במדינת ישראל שלא מרצונה או מבחירתה. קבוצה זו היא בעלת תודעה חזקה של ייחוד לאומי נפרד ומרביתה מגויסת למפלגות פוליטיות לאומיות. אלה האחרונות שואפות להשיג באמצעות התארגנותן הנפרדת זכויות אזרחיות מלאות לאוכלוסייה שהן מייצגות והכרה בייחודה הלאומי.

בעבר, ובמידה רבה גם כיום, נתפס קיומה הנבדל של קבוצת המיעוט הערבית כאיום על מדינת ישראל כמדינת הלאום היהודי. כבארצות אחרות שבהן חיים מיעוטים לאומיים ניכרים, גם במדינת ישראל ננקטו צעדים שונים כדי לדכא את התארגנותן של מסגרות תת־לאומיות ערביות נפרדות. עם זאת ברור שהזהות האתנית־הלאומית הנפרדת של האוכלוסייה הערבית היא עובדה קיימת ותמשך להתקיים גם בעתיד.

הנבדלות של האוכלוסייה הערבית ותחושת האפליה החזקה השוררת בקרבה הם הגורמים העיקריים להתארגנותה במאבקים למען השגת זכויות נפרדות, כמו הקצאת משאבים שוויונית יותר מטעם השלטון המרכזי, שמירת עצמאותו של השלטון המקומי העצמי, הכרה בשפה הערבית במדינת ישראל ושימוש רשמי בה, שליטה על תוכניות הלימודים במערכת החינוך הערבית, מתן הזדמנויות תעסוקה לערבים במסגרות שלטוניות שונות, מניעת פגיעה בזכויות הביטחון הסוציאלי שלהם, ותביעות אחרות לעצמאות הנוגעות לשמירת מעמדם וזהותם הנפרדת. הפניית עיקר מאמצייהן של ההתארגנויות השונות, הפוליטיות והאחרות, של האוכלוסייה הערבית לטובת מאבקים לשמירה על זכויות הערבים גורעת באופן טבעי מן הזמן, מן המאמץ ומן המשאבים שאפשר היה להפנות לפעילות משותפת עם גורמים אחרים בחברה הישראלית ומקשה על שני הצדדים ליצור קואליציות לטובת מדינת הרווחה הכללית והמאמץ החלוקתי שלה.

ואולם, הבעיה אינה רק התארגנותה הנפרדת של האוכלוסייה הערבית בכל הנוגע לתביעותיה, אלא גם תחושת הזרות והיעדר הסולידריות השוררת בין אוכלוסיית המיעוט הערבי ובין הרוב היהודי במדינת ישראל. חוקר מדעי המדינה דוד מילר (Miller) טוען שאמון הדדי בין קבוצות שונות באוכלוסייה מעודד תמיכה בתוכניות הרווחה, כאשר הוא נובע מנכונות להזדהות עם אנשים אחרים החיים באותה חברה. לדבריו, הזדהות כזאת מתרחשת בקלות רבה יותר בחברות שהן הומוגניות יותר מבחינה אתנית ותרבותית. הרבה יותר קשה להשיג תמיכה במדינת הרווחה בחברות שבהן מידת השונות הלאומית והאתנית היא רבה (Miller 1995, pp. 90-99).

דוגמה להיעדר תחושת סולידריות עם האוכלוסייה הערבית בתחום תוכניות רווחה וביטחון סוציאלי היא התוכניות לתשלום קצבאות ילדים. אחת מהן, שנודעה בכינוי קי"ץ (קצבאות ילדים למשפחות יוצאי צבא), הופעלה מתחילת שנות השבעים ועד לאמצע שנות התשעים.

תוכנית זו זכתה לתמיכה בקרב חלקים גדולים של האוכלוסייה היהודית, אף שהפלתה לרעה את המשפחות הגדולות באוכלוסייה הערבית, שלא זכו לקבל את הקצבאות ששולמו למשפחות מרובות ילדים יהודיות (ראו: דורון 2000, עמ' 11-12). הצעה דומה הוצעה בשנת 2002, במסגרת תוכנית החירום הכלכלית, שכללה קיצוץ בתשלומי קצבאות הילדים. בעת הדיונים לקראת גיבוש התוכנית הציע משרד האוצר לשוב ולאמץ את מדיניות ההפחתה בתשלומי הקצבאות למשפחות שלא שירתו בצבא, שהן בחלקן הגדול משפחות ערביות (ראו: בסוק, 22 באפריל 2002; פפר, 23 ו-25 באפריל 2002). מטבע הדברים נתקלה ההצעה בהתנגדותם של הציבור הערבי ושל נציגיו בכנסת, שהגדירוה כהצעה גזענית שנועדה להפלות בין אזרחי המדינה על רקע לאומי (נר, 29 באפריל 2002). בסופו של דבר גרמה התנגדותם לממשלה לחזור בה מתוכניתה.

דוגמה אחרת לגורמי שחיקה ולעומס יתר נוגעת לאוכלוסייה החרדית. הסגירות היחסית של אוכלוסייה זו ושאיפתה להתבדל מן הכלל עומדות בסתירה לשאיפות ההאחדה, ההומוגניזציה והעמקת הזהות המשותפת של החברה הישראלית. הבעיה היא שמגמות ההתבדלות של אוכלוסייה זו והתארגנותה הפוליטית הנפרדת בפעולות למען קידום רווחתה מגבירות את הניגודים בינה לבין יתר חלקי האוכלוסייה. הפוליטיקה החרדית, המתמקדת בקידום רווחתן של קבוצות האוכלוסייה החרדית, מקשה את פעילותה של מדינת הרווחה הכללית, האמורה לשמש גורם מלכד של החברה הישראלית כולה.

דרך התנהלותה הכלכלית של האוכלוסייה החרדית ודפוסי הפריון הנהוגים בה הם היוצרים את הניגודים הבולטים בינה לבין החלקים האחרים באוכלוסייה. עבודתו של האדם ויכולתו להתפרנס ולעמוד ברשות עצמו מבחינה כלכלית היא אחד האתוסים המארגנים החשובים בחברה הישראלית. אתוס זה נדחה בידי החברה החרדית. שיעור השתתפותם של גברים מקרב האוכלוסייה החרדית בכוח העבודה בישראל הוא נמוך מאוד. לפי מידע שפורסם, שניים מכל שלושה גברים חרדים אינם עובדים (שטרסלר, 25 באפריל 2002). דבקותם בלימוד תורה במובן של 'תורתם-אומנותם' ובחירתם שלא לעסוק בכל עבודה או מלאכה מפרנסת אחרת מביאות לידי כך שחלק זה של האוכלוסייה אינו תורם את חלקו ליצירת העושר המטריאלי המהווה את הבסיס לקיומה ולרווחתה של החברה כולה. יתר-על-כן, אף שאותם חלקים בחברה החרדית בוחרים שלא לשאת בנטל יצירת המשאבים הדרושים לקיומה של החברה כולה, הם דורשים מן החברה שתקצה להם משאבים ניכרים באמצעות גמלאות שונות של רווחה וביטחון סוציאלי, האמורות לאפשר את קיומם-הם.

המבנה הפוליטי המפוצל של מדינת ישראל, התארגנותה הנבדלת של החברה החרדית במבנה זה והכוח היחסי הניכר שהיא השיגה בתוכו מאפשרים לה לתבוע וגם לקבל את המשאבים הדרושים לה במסגרת הקצאות הרווחה המבטיחות את קיומן של הקבוצות שאינן משתתפות בפעילות הכלכלית במדינה. תופעה זו משקפת את אחד הניגודים בין החברה החרדית ובין כלל האוכלוסייה ואת המחויבות הנמוכה שלה לכלל לעומת דרישותיה ממנו. בשל כך היא גורמת לחלקים אחרים באוכלוסייה לראות בה חברה המעדיפה להתקיים על חשבון עמלם של אחרים, הנתבעים לקיימה מעבודתם. ההכרה ההולכת ומתפשטת בקרב

חלקים גדולים בציבור, שהקבוצה החרדית אינה נושאת בנטל המוטל על כולם אבל מרבה ליהנות מתמיכת הכלל, תורמת בהכרח לפגיעה בתחושת הסולידריות החברתית, וכך נשחקת התמיכה העממית במדינת הרווחה, הבנויה על תחושת הסולידריות הזאת.

דוגמה אחרת לתגובת־נגד שלילית קשה שמעוררת באוכלוסייה החילונית התנהלותם הפוליטית של החרדים היא עניין קצבאות הילדים. בעיני החרדים, תביעותיהם בענייני קצבאות הילדים הן רק פן אחד של המאבק על זכויותיהם. אולם מאבק זה, המתבטא בשנים האחרונות בעיקר בהגדלה הניכרת מאוד של קצבאות הילדים (בהתאם לחוק שיום־חבר־הכנסת הלפרט והתקבל בכנסת), נתפס כ'משיכת יתר של חבל הקופה הציבורית' (שלום, 28 בפברואר 2003). חוק הלפרט הביא להעברה ניכרת של משאבים למשפחות מרובות ילדים באוכלוסייה החרדית ובכך הגביר את הרגשות השליליים של הציבור הרחב כלפיה.

הדעה הרווחת בקרב חלקים נרחבים של החברה הישראלית היא שהמדינה אינה צריכה לעודד משפחות גדולות כמקובל בקרב החרדים. לדעת חבר־הכנסת אברהם פורז ממפלגת 'שינוי', משפחות גדולות הן סימן לנחשלות ולאורח־חיים של העולם השלישי. לדעתו, הבאת יותר מארבעה ילדים לעולם היא פסולה (פרץ, 4 בפברואר 2003). המועצה הציבורית בישראל, הזרוע הישראלית של התנועה הציבורית העולמית, קבעה אף היא בהמלצותיה בנושאי מדיניות דמוגרפית כי יש 'להפעיל מדיניות של תכנון משפחה, על מנת לעודד ילד שלישי ורביעי ולצמצם הולדת ילד חמישי ויותר' (המועצה הציבורית בישראל, יוני 2002).

התגובה השלילית כלפי החרדים בנושא זה באה לידי ביטוי גם בטיעונים כמו, למשל, הטיעון שקצבאות הילדים המוגדלות מעודדות את האוכלוסייה החרדית שלא לצאת לעבודה. היו שטענו שקצבאות הילדים עושות את הילדים לעסק משתלם, שכן מבחינת החרדים זאת הדרך הקלה ביותר להגדיל את הכנסת המשפחה (ראו: אילן, 11 באפריל 2000), ובכלל, שהאתוס של 'פרו ורבו' הרווח בקרב החרדים הוא רעה חולה – לא רק משום שקצבאות הילדים מכבידות על תקציב המדינה, אלא גם משום שהן מעמיסות נטל כלכלי בלתי־נסבל על המשפחות החרדיות, והדבר פוגע בסופו של דבר בילדים עצמם.

ראינו אפוא כי המאפיין את הקבוצות החרדיות הוא הדגשת שונותן והתנהלותן הנבדלת בתחומי חיים מרכזיים כמו עבודה, עצמאות כלכלית, שירות בצבא ותביעותיהן ממערכות הרווחה. כאמור, הפלורליזם והרב־תרבותיות מצדדים בקיומו של שוני בין אנשים ובין קבוצות שונות באוכלוסייה, ולכן, לכאורה, אפשר להציג את הנבדלות החרדית כתואמת את תפיסת העולם הפלורליסטית. ואולם, השונות הזאת יש בה כדי לפגוע ביחסי האמון ההדדי ובתחושת הסולידריות בין החרדים ובין קבוצות אחרות בחברה הישראלית. תחושת הסולידריות היא המלט המלכד את המשטר הדמוקרטי והיא הבסיס לתמיכה בפיתוחה של מדינת הרווחה. מדינת הרווחה הכללית היא המאפשרת לייצב את מצבם הכלכלי של אזרחיה באמצעות תוכניות הרווחה והביטחון הסוציאלי. התבדלותם של החרדים, כמו זו של קבוצות האוכלוסייה המזרחיות ושל העולים החדשים, פוגעת בבסיס האמון ההדדי ולפיכך מחלישה את התמיכה העממית במדינת הרווחה וביסודותיה החלוקתיים.

החברה הישראלית מפוצלת לא רק לקבוצות לאומיות, עדתיות ודתיות נבדלות, שכל

אחת מהן מנסה להיאבק בנפרד למען שיפור רווחתה. היא סובלת גם מקיטוב חברתי על רקע אי־שוויון ופערים כלכליים מתרחבים בתחום הסוציו־כלכלי. הפערים החברתיים־כלכליים חופפים במידה רבה את חלוקת האוכלוסייה לקבוצות המשנה השונות. ואולם, כפי שכבר צוין, רבים מן הפערים הקיימים אינם קשורים בחוסר ההכרה בשוני התרבותי של הקבוצות השונות או באפליה הנובעת משוני זה, אלא הם גם, כאמור לעיל, פועל יוצא של החלוקה המעמדית הקיימת ושל הפערים בחלוקת ההכנסות והמשאבים האחרים הנובעים מחלוקה זו.

בשנים 2001-2002 דנה ועדת חקירה פרלמנטרית בהתפתחות הפערים החברתיים בישראל. בדות שניסחה הצביעה הוועדה על חומרת הפערים הקיימים וציינה כי ניכרת מגמה עקבית של הרחבת הפערים בהכנסה הכלכלית (לפני תשלומי העברה ומסים) ב־20 השנים שקדמו לכך, וכי לצדה ניכרים פערים בכל תחום שנבדק: פערים בהכנסה פנויה לאחר תשלומי העברה ומסים, פערי רכוש והון, פערים בצריכה, פערים בחינוך ובהשכלה, ועוד. הוועדה מצאה לנכון לציין כי 'בישראל חריפה המגמה של התרחבות הפערים מאשר במדינות מערביות אחרות', וכי 'ישראל מדורגת כיום במקום השני בעולם המערבי בגודל הפערים בהכנסה ובתחולת העוני'. הוועדה מצאה כי בשנת 2001 היתה ההכנסה הכלכלית של העשירון העליון גבוהה פי 22 מזו של העשירון התחתון. באותה שנה היו פערי השכר הממוצעים בין שכירים בעשירון העליון לשכירים בעשירון התחתון פי שנים־עשר בברוטו ופי שמונה בנטו. עוד נמצא כי הפער בהכנסות מהון גדול בהרבה מהפער בהכנסות מעבודה. נמצא, לדוגמה, כי 81% מן ההכנסות מריבית ומדיבידנד מרוכזים בידי 10% ממשקי הבית, ו־19% מהן מצויים בידי 90% ממשקי הבית (ועדת החקירה הפרלמנטרית לנושא הפערים החברתיים בישראל, 2002; ראו גם: דהן, 15 בינואר 2002).

מגמת הגידול בפערים נמשכה גם בשנים שלאחר פרסום דוח ועדת החקירה הפרלמנטרית. בסקר הכנסות של משקי בית שערכה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה נמצא כי הכנסה חודשית ממוצעת ברוטו למשק בית שבראשו עומד שכיר בעשירון העליון היתה בשנת 2002 גדולה פי 13.4 מבעשירון התחתון, לעומת פי 12.1 בשנת 2001 (ראו: בסוק, 22 בספטמבר 2003; סיני, 22 בספטמבר 2003).

נתונים אלה מלמדים על אופי החלוקה המעמדית בחברה הישראלית, על ההקשחה הנמשכת של חלוקה זו ועל הקיטוב החברתי הגדל שהוא פועל יוצא ממנה. לעומת התרחבותה של תופעת ההתארגנויות על בסיס לאומי, עדתי ודתי שראינו בחברה הישראלית, ההתארגנות על בסיס מעמדי הלכה ונשחקה במהלך השנים. תהליך זה מתבטא בירידת כוחם של האיגודים המקצועיים ובהיחלשות כוחה של הסתדרות העובדים הכללית, שהיתה בעבר מעוז הכוח המאורגן של פועלי ישראל ובסיס התארגנותם המעמדית. ההתארגנות המעמדית בזירה הפוליטית גם היא הלכה ונשחקה, וייצוגן של מפלגות השמאל המסורתיות בכנסת הצטמצם מאוד בשנים האחרונות. יתרה מזו, ספק אם אפשר לראות במפלגות המוכרות עדיין כמפלגות 'השמאל', כמו מפלגת העבודה ו'מרץ', מפלגות שיסודן מעמדי ושמשכיכות לייצג את האינטרסים של האוכלוסייה העובדת בארץ.

חוקרי מדע המדינה בישראל נדרשו למצב זה והצביעו על הוואקום בשמאלה של המפה הפוליטית בישראל. כך, למשל, הם ציינו את כשלונה ההיסטורי של מפלגת העבודה בהתמודדות עם הצורך לדאוג לשכבות המצוקה, במדיניות כמו גם באידאולוגיה – כישלון שהביא לעריקת רבים מבני עדות המזרח לליכוד ואחר־כך לעלייתה של ש"ס. הם ראו בכך פרי כישלון היסטורי של השמאל הישראלי וסימן לפירוק הסולידריות החברתית שאפיינה את מפלגות השמאל הציוני בעבר (אבינרי, 3 בינואר 2003). עוד ציינו החוקרים כי קשה להצביע על מי מראשי הממשלה, משרי האוצר או מן השרים החברתיים שכיחנו מטעם מפלגת העבודה, שהאמין במשנה שמאלית בתחום החברתי־כלכלי או אפילו בתפיסה הסוציאל־דמוקרטית המתונה (שפר, 30 באוקטובר 2001). מצב זה מצא את ביטויו בדיונים על התקציב לשנת 2003, שפגע קשות בשכבות האוכלוסייה החלשות, כאשר התברר כי למפלגת העבודה 'אין אג'נדה כלכלית ברורה, וגם לא דרישות מפלגתיות מוגדרות המשקפות חשיבה כלכלית־חברתית אחרת' בכל מה שנגע לתקציב, וכי למרות הסמאות שהפריחו תמכו שרי העבודה ביסודות התקציב (בסוק, 4 בספטמבר 2002).

הניסיון בארצות אחרות

בעיית הפיצול לקבוצות לאומיות ואתניות איננה ייחודית לחברה הישראלית. התארגנויות של קבוצות לאומיות משניות המתרכזות לדוגמה באזורים גאוגרפיים נפרדים, או התארגנויות קבוצתיות על בסיס אתני או דתי, קיימות גם בארצות אחרות. הדוגמאות לכך הן רבות: האוכלוסייה הצרפתית בקוויבק בקנדה, הקטלונים והבסקים בספרד, הפלמים והוולונים בבלגיה, האירים הקתולים והפרוטסטנטים בצפון אירלנד, הסקוטים והוולשים בבריטניה, המיעוט הגרמני בטריר הדרומית שבאיטליה, האלבנים בסרביה ובמקדוניה, או השחורים וההיספנים בארצות־הברית. כל אחת מן הקבוצות הלאומיות המשניות האלה ומקבוצות המיעוט האחרות נאבקה או נאבקה על הכרה במעמדה הנבדל ועל שיפור רווחתה וקידום מעמדה בחברה הלאומית הכללית שבה היא חיה.

בכל הארצות האלה נעשו בעבר נסיונות לדכא את ההתארגנויות של מסגרות תת־לאומיות ואתניות, משום שכמו בישראל, גם שם ראו בהתארגנויות הללו איום על קיום המדינה הכלל־לאומית. ברובן הכירו בסופו של דבר בכך שהקבוצות הנבדלות הן בעלות זהויות מורשות וקבועות ושהן תמשכנה להתקיים בעתיד. ההכרה בהן התבטאה, למשל, בהענקת זכויות שונות של אוטונומיה אזורית או תרבותית, ובעיקר בעידוד מדיניות של פלורליזם ורב־תרבותיות. עם זה, עדיין לא ברור עד כמה אותן התארגנויות נבדלות שסודן לאומי, אתני או אחר גרמו לעומס יתר ולשחיקת התמיכה במדינת הרווחה הכללית ובמנגנונים החלוקתיים שלה.

במחקר בין־ארצי משווה שערכו בנטינג וקימליקה (Banting & Kymlicka 2003) נשאלה השאלה האם פלורליזם ורב־תרבותיות שוחקים את התמיכה במדינת הרווחה הכללית. השניים

אמנם לא מצאו הוכחה חותכת לכך שמדינות שאימצו מדיניות של תמיכה בפלורליזם וברב-תרבותיות הביאו בכך לשחיקת התמיכה במדינת הרווחה בהשוואה למדינות שלא אימצו מדיניות כזאת. עם זה, הם מצאו סימנים המעידים כי חשוב להוסיף את גורם השוני האתני לגורמים הכלכליים והפוליטיים האחרים העשויים להסביר את מידת השחיקה בתמיכה במדינת הרווחה. הם מודים שבארצות מסוימות נוצר מתח בין עידוד מדיניות של פלורליזם ושל רב-תרבותיות ובין התמיכה במדינת הרווחה. כדוגמה לכך הם מציינים את ארצות-הברית, שבה מילאה הפוליטיקה של הגזע (The politics of race) תפקיד חשוב בשחיקת התמיכה במדיניות הרווחה. אך הם גם מדגישים שאין להסיק מסקנות מכלילות מן הניסיון האמריקני. התנגדותה של האוכלוסייה הלבנה בארצות-הברית לתוכניות רווחה המגישות סיוע לאוכלוסייה השחורה או לזו ההיספנית היא תופעה רבת-שנים בחברה האמריקנית, שנפוצה עוד לפני שהתקבלה מדיניות התמיכה בפלורליזם וברב-תרבותיות. במסקנותיהם מציינים החוקרים את הצורך לחזק את הקשרים ואת יחסי הקרבה ההדדיים בין קבוצות חברתיות בחברות שיש בהן שוני אתני ואת המאמץ שיש להשקיע כדי לבנות בהן צורות מכלילות יותר של זהות לאומית ושל אזרחות.

דיון וסיכום

אין בכוונת מאמר זה לשלול את מדיניות הפלורליזם, ההכרה ברב-תרבותיות ועידודה – מדיניות שהתקבלה בשנים האחרונות בחברה הישראלית, או להטיף לחזרה לתפיסה שרווחה בשנים הראשונות לקיום המדינה ושידגלה במדיניות של 'כור היתוך', כלומר במיזוג הזהויות של הקבוצות החברתיות השונות וביצירת זהות אחידה ככל האפשר לאזרחי ישראל. המדיניות הפלורליסטית הנוכחית מכירה בלגיטימיות של טיפוח הזהויות הקבוצתיות השונות ושל עידוד ובינוי ערכים קבוצתיים בתוך המכלול הלאומי המשותף (ראו: קופ 2000, עמ' 12). מדיניות זו ראוי שנמשך בה. עם זה, חשוב גם לראות את הגבולות שלה (על כך ראו Entzinger 2003). יחד עם הטיפוח של הזהויות המיוחדות של הקבוצות החברתיות השונות המרכיבות את החברה הישראלית חשוב גם לשים את הדגש על המחויבות שטיפוח כזה מטיל על כל הקבוצות מתוך הזיקה של שייכות ונאמנות שלהן למסגרת הלאומית המאחדת את כולם.

את הביטוי המוחשי של המחויבות הזאת יש לראות בכך שכל קבוצה, היא ייחודה אשר היא, לא תסתפק בדאגה לרווחת חבריה בלבד, אלא תכיר במחויבותה לדאוג גם לרווחת הקבוצות האחרות השותפות לחיים יחד בקהילייה הלאומית הרחבה. האינטרס העצמי של כל קבוצה, אם הוא נתפס והובן כראוי, יכול וצריך למצוא את מקומו במסגרת הרחבה יותר של מילוי צורכי הכלל. תפיסה זו של האינטרס העצמי דורשת מחויבות למרחב הציבורי של טובת הכלל, המשותף לכל האזרחים, או לפחות לרובם המכריע, ומקובל עליהם. פלורליזם רב-תרבותי בלבדו הקיצוני עלול לערער את המחויבות הזאת.

מדינת הרווחה הכללית־האוניברסלית ומנגנוניה החלוקתיים הם הביטוי של דאגה זו לכלל ושל יחסי הגומלין ההדדיים בין הקבוצות השונות. רעיון האוניברסליות והדאגה לכלל הוא הרעיון שביסוד מדינת הרווחה. המדיניות החלוקתית של מדינת הרווחה בנויה בהכרח על מידה גבוהה של סולידריות בין החלקים השונים של האוכלוסייה, דהיינו על נכונות של כל חלקי האוכלוסייה או של רובם לתמוך בה במידה הדרושה ולשאת בנטל הכרוך בכך. הבעיה בפיצול הקיים בחברה הישראלית היא שהנבדלות של כל קבוצה והמאבק שכל קבוצה מנסה לנהל בנפרד למען קידום רווחתה מחליש בהכרח את היכולת להיאבק יחד למען שמירה על מדינת הרווחה האוניברסלית, המבטאת את הדאגה לכלל והפועלת במהותה להכללת כל קבוצות האוכלוסייה בורם החיים המרכזי של החברה.

הדגשת הנבדלות של הקבוצות השונות בחברה הישראלית כמתואר במאמר מביאה לידי כך שכל קבוצה משקיעה אנרגיה עצומה במאבק לקידום רווחתה שלה. התוצאה היא מה שכוונה כאן 'עומס יתר', כלומר התרכזות במאבק למען האינטרס הקבוצתי הנבדל, המגבילה בהכרח את האפשרות להשקיע משאבי אנרגיה וכוח במאבק לקידום מטרותיה של מדינת הרווחה הכללית. במאבקה מתמקדת כל קבוצה בהגנתה העצמית ובקידום האינטרס הנראה כבלעדי לה, כשבתוך כך היא מדגישה את היותה נבדלת מן הקבוצות האחרות ולעתים קרובות גם מתכחשת לצורכיהן. מאבקים מסוג זה, המתמקדים תמיד בהגנה עצמית תוך כדי התעלמות מן הצורך של האחר, מכשילים את סיכויי ההתארגנות לשם ניהול מאבק כללי. כך, למשל, סיכויי ההצלחה במאבק נגד מדיניות הקיצוצים של הממשלה בתחום תוכניות הביטוח הלאומי טמונים ביכולת ליצור קואליציות ולרכז כוחות למאבק משותף. פיצול הכוחות והמאבק של כל קבוצה נבדלת למען האינטרסים שלה מחלישים את המאבק הכללי למען שמירת הרווחה של כל חלקי האוכלוסייה.

גורם נוסף הנובע מן הפיצול החברתי הקיים ושוחק את התמיכה במדינת הרווחה הכללית הוא, כאמור, גורם ההטעיה. מיקוד ההתעניינות בהבדלים אתניים, תרבותיים או אחרים מביא להתעלמות מן הממד הכלכלי־מעמדי של מצוקתן של קבוצות נבדלות בארץ. חולשתה של התודעה המעמדית בתרבות הפוליטית של ישראל מקשה על הקבוצות המקופחות הנבדלות להתארגן ולהיאבק יחד למען קידום אינטרסים של רווחה וביטחון סוציאלי המשותפים לכולן. כאמור, הבעיות הרלוונטיות של הקבוצות המקופחות או של אלה הטוענות לקיפוח בחברה הישראלית הן דחיקתן לשוליים מבחינה כלכלית ולא בהכרח היעדר הכרה בבעיית הזהות שלהן או בשונותן התרבותית. ההתעלמות מגורם החלוקה המעמדית המתגבשת בחברה הישראלית ונסיונם של הפוליטיקאים להבליט את בעיות הזהות והנבדלות מעידים לעתים קרובות על שימוש מניפולטיבי בבעיות המצוקה של קבוצות חלשות מתוך כוונה להסיט את מאמצי המאבק שלהן ממצוקותיהן האמיתיות לבעיות של זהות אתנית, עדתית או דתית. הסטה זו של ההתעניינות מנושאים של קיפוח ומצוקה כלכלית לנושאים של זהות היא תופעה המכשילה את האפשרות ליצור חזית משותפת של מאבק נגד דחיקתן לשוליים של הקבוצות המקופחות, המוצאות עצמן בתחתיתו של סולם הריבוד החברתי בארץ. לאחרונה החלה לחזור לתודעתם של רבים ההכרה שכדי לשמור על מדינת הרווחה

ולהבטיח את קיומה של מדיניות חברתית הדואגת לרווחת הכלל יש לפעול בכוחות משותפים. את ההכרה הזאת ביטאה היטב פעילה חברתית אחת, שטענה כי יש לדבר 'בשם כל הוזהויות' וכי 'רק מאבק מעמדי משותף של מזרחים, רוסים, ערבים וחרדים יוכל להצליח', (אלוש-לברון, 7 באוקטובר 2003). ביטוי נוסף להכרה זו ניכר בתביעה שהעלתה פעילה חברתית אחת, באמרה כי 'הגיע הזמן להתאחד' וכי 'הארגונים החברתיים למען שינוי חברתי צריכים לשתף פעולה למען חזון משותף' (מולד-חיו, 22 באוקטובר 2003). את הצורך להתגבר על הפיצול החברתי ולפעול יחד כדי לשמור על מדיניות רווחה כללית ואוניברסלית, מדיניות המכוונת לקדם את השוויוניות של כל הקבוצות הטוענות לזהות נבדלת בחברה הישראלית, ביטאה באופן ברור ביותר מירב אלוש-לברון בדברים שפורסמו בעיתון הארץ:

כל עוד ימשך הניסיון להפריד בין זהות אתנית לבין אי-שוויון מעמדי-כלכלי, וכל עוד לא תתפתח בחברה הישראלית תרבות אמיתית של הכרה (כולל במישור המדינתי) בשונה ובאחר, יהיה קשה לאחד את השורות ולהוביל מאבק מעמדי משותף של מזרחים, רוסים, ערבים, חרדים, נשים וגברים. חלק מהקבוצות הללו מסוכסכות ביניהן, חלקן עוינות זו את זו, והמאבק המעמדי הכולל אינו יכול להתרחש בין חומות החשדנות, הגזענות והתיוג ההדדיים.

אכן, רק שינוי כזה יוכל לאפשר לקבוצות הנבדלות לפעול יחד נגד שחיקה נמשכת של הסולידריות הכלל-חברתית ולהבטיח את קיומה של מדינת הרווחה הכללית.

מקורות

שלמה אבינרי, 'גב' תאצ'ר ורשימת מרץ', ידיעות אחרונות (המוסף לשבת), 3 בינואר 2003. ש"נ אייזנשטט, משה ליסק וי' נהון (עורכים), עדות בישראל ומקומן החברתי, ירושלים 1993.

שחר אילן, 'הבלוף הגדול של שחיקת קצבאות הילדים', הארץ, 11 באפריל 2000. מירב אלוש-לברון, 'בשם כל הוזהויות', הארץ, 7 באוקטובר 2003. מוטי בסוק, 'תוכנית האוצר: להחזיר העדפת יוצאי צבא בקצבאות ילדים', הארץ, 22 באפריל 2002.

מוטי בסוק, 'תקציב 2003: למפלגת העבודה אין עמדה, לחברי הכנסת שלה דווקא יש', הארץ, 4 בספטמבר 2002.

מוטי בסוק, 'הפער גדל: בעשירון העליון מרוויחים פי 13.4 מבתחתון', הארץ, 22 בספטמבר 2003.

איריס גרבי וגל לוי, השסע החברתי הכלכלי בישראל, ירושלים 2000. מומי דהן, 'אי שוויון מהגבוהים בעולם', הארץ, 15 בינואר 2002.

רב־תרבותיות בישראל ושחיקת התמיכה ב'מדינת הרווחה'

- אברהם דורון, 'מיקוד גמלאות ביטחון סוציאלי: הניסיון של קצבאות הילדים בישראל', חברה ורווחה, כ, 1 (2000).
- תמר רות הורוביץ, 'בין שיזור להתבדלות: דפוסי קליטתם של יוצאי ברית־המועצות לשעבר בישראל בחמש שנים הראשונות לעלייתם', ביטחון סוציאלי, 45 (1996), עמ' 95-111. המועצה הציונית בישראל, הפורום האסטרטגי, המלצות מדיניות: דמוגרפיה, מסמך מדיניות מס' 1, ירושלים, יוני 2002.
- ועדת החקירה הפרלמנטרית לנושא הפערים החברתיים בישראל (בראשות חבר־הכנסת רן כהן), דוח וסקירה על התפתחות הפערים החברתיים בישראל בעשרים השנים האחרונות, ירושלים, דצמבר 2002.
- ינון כהן, 'פערים סוציו־אקונומיים בין מזרחים לאשכנזים, 1975-1995', סוציולוגיה ישראלית, א, 1 (1998), עמ' 115-134.
- משה ליסק, 'שסעים עיקריים בחברה הישראלית', בתוך: יעקב קופ (עורך), פלורליזם בישראל: מכור היתוך ל'מעורב ירושלמי', ירושלים 2000.
- תמי מולד־חיו, 'הגיע הזמן להתאחד', הארץ, 22 באוקטובר 2003.
- ברנדה מורגנשטיין ומרים שמלצר, 'השינויים באפיוני מקבלי הבטחת הכנסה בעשור האחרון: הפוטנציאל לתעסוקה', ביטחון סוציאלי, 58 (2000), עמ' 28-53.
- אורי ניר, 'הח"כים הערבים ינסו לגבש חזית עם ש"ס', הארץ, 29 באפריל 2002.
- שלמה סבירסקי, 'לא נחשלים אלא מנוחשלים', חיפה 1981.
- רותי סיני, 'קצב התרחבות הפער הולך וגדל', הארץ, 22 בספטמבר 2003.
- סמי סמוחה, 'שסעים מעמדיים, עדתיים ולאומיים ודמוקרטיה בישראל', בתוך: אורי רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, תל־אביב 1993.
- יוחנן פרס, 'יחסי עדות בישראל, תל־אביב 1976.
- אנשיל פפר, 'החרדים צפויים להסכים לקיצוץ מופחת ליוצאי צבא', הארץ, 23 באפריל 2002.
- אנשיל פפר, 'המאבק הגדול צפוי על הקיצוץ בקצבאות ילדים', הארץ, 25 באפריל 2002.
- סמי פרץ, 'משפחה לא צריכה להביא לעולם יותר מ־4 ילדים', הארץ, 4 בפברואר 2003.
- יעקב קופ (עורך), 'ברית בין הבתרים, מבוא וסיכום', בתוך: פלורליזם בישראל: מכור היתוך ל'מעורב ירושלמי', ירושלים 2000.
- נחמיה שטרסלר, 'קום בחור עצל וצא לעבודה', הארץ, 25 באפריל 2002.
- עודד שלום, 'אנחנו טעינו? אנחנו?', ידיעות אחרונות (המוסף לשבת), 28 בפברואר 2003.
- יהודה שנהב, 'יהודים־הערבים: לאומיות, דת ואתניות', תל־אביב 2003.
- גבי שפר, 'השמאל עוד ישוב', הארץ, 30 באוקטובר 2001.

Keith Banting & Will Kymlicka, 'Do Multiculturalism Policies Erode the Welfare State?', Paper presented at the RC 19 Conference of the International Sociological Association, Toronto, Ontario, August 21-24, 2003.

- Han Entzinger, 'Multiculturalism Revisited', Paper presented at the Conference in Honor of S. N. Eisenstadt on 'Comparing Modern Civilizations, Pluralism versus Homogeneity', International Institute of Sociology and the Israel Academy of Sciences and Humanities, Jerusalem, November 2-4, 2003.
- Richard Thompson Ford, *Cultural Rights and Civic Virtue*, Nota di Lavoro, 99 (2003), Milano 2003.
- David A. Hollinger, *Postethnic America: Beyond Multiculturalism*, New York 1995.
- Avishai Margalit & Moshe Halbertal, 'Liberalism and the Right to Culture', *Social Research*, 61, 3 (1994), pp. 491-510.
- T. H. Marshal & Tom Bottomore, *Citizenship and Social Class*, London 1992.
- David Miller, *On Nationality*, Oxford 1995.
- Joan Roelofs, *Foundations and Public Policy: The Mask of Pluralism*, Albany, NY 2003.
- Stuart Soroka, Keith Banting & Richard Johnson, 'Immigration and Redistribution in a Global Era', Paper presented at the Annual Meeting of the Canadian Political Science Association, Dalhousie University, Halifax NS, May 29-June 1, 2003.
- Alan Wolfe & Jyette Klausen, 'Other People', *Prospect*, 2000, pp. 28-33.
- Wisconsin Research Center for Pluralism, Inc. (2003), www.wiseresearch.org/plural.htm.